

## РОЗДІЛ 2. ПОЛЬСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Костянтин Кондратюк  
(Львів)*

### **Польське національне підпілля і збройні формування на Волині (1943–1944 рр.)**

В антигітлерівському русі опору, зокрема на Волині, брали участь також польські конспіративні збройні формування, що утворилися ще восени 1939 р. і мали антирадянське спрямування. У стратегічних планах відродження Польської держави еміграційний уряд В. Сікорського у Лондоні прагнув повернути Волинь і Галичину до Польщі і тому надавав особливого значення організуванню підпілля в цьому регіоні.

Уже в липні 1941 р. до Львова прибула з Варшави група емісарів з метою відновити у краї польське підпілля, знищене радянськими репресивними органами [4, 333–334]. Польське підпілля швидко зростало і зміцнювалося. У цьому сприяла зайнятість німецької адміністрації справами ведення війни. Упродовж 1941–1943 рр. в окупованих гітлерівцями землях була створена справжня «підпільна держава», яка спиралася на патріотичні почуття населення і традиції польської конспірації ХІХ–ХХ ст. Політичні партії і групи організували власні військові організації, налагоджували видання та розповсюдження нелегальних видань. Виникло чимало нелегальних військових організацій без окресленої політичної приналежності.

Польський уряд у Лондоні докладав великих зусиль для об'єднання підпільних організацій, насамперед військового характеру. Так, 14 лютого 1942 р. В. Сікорський перейменував Союз збройної боротьби на Армію Крайову (АК), яка мала об'єднати всі військові формації. Командувачем АК було призначено генерала С. Ровецького («Грота»). Визначено три великі «площі» – білостоцьку, львівську, західну, які поділялися на «округи» (відповідали воєводствам) та «райони», що охоплювали повіти й гмінні «пости». АК будувалася за військовим зразком, пізніше у ній виокремилися дивізії, полки, батальйони.

Уже 15 серпня 1942 р. В. Сікорський зобов'язав усі військові формації вступити до АК. Більшість військових формувань приєдналися до АК, зберігши свою автономію. Навесні 1943 р. АК налічувала близько 200 тис. бійців, зосереджених у партизанських загонах, диверсійних групах тощо [1, 523–524].

Штаб Армії Крайової знаходився у Варшаві. Її командувач, генерал С. Ровецький, а з літа 1943 р. генерал Т. Комаровський-Бур, дотримувалися концепції боротьби на два фронти – проти Німеччини і СРСР. Тут необхідно наголосити, що Армія Крайова, як і більшість польського суспільства загалом, дотримувалася настанови

на незмінність довоєнних кордонів Польщі, зокрема на входження до її складу українських земель до річки Збруч.

Велику матеріальну та фінансову підтримку АК отримувала з-за кордону, головню з Великобританії, де знаходився еміграційний уряд генерала В. Сікорського. До Головної команди, крім командувача та начальника штабу, входили відділи і бюро, які розподілялися на підвідділи і займалися певними ділянками конспіративної роботи, як-от: бюро інформації і пропаганди; бюро фінансів і контролю; оперативна частина; відділ навчання; артилерійський відділ; десантний відділ; інформаційно-розвідувальна частина; управління диверсіями; інтендантство і т.д. [15, 110–121] Аналогічна, хоч, зрозуміло, менш повна організаційна структура розбудовувалася і в місцевих окружних та районних штабах Армії Крайової.

Головним завданням АК стало нагромадження сил із метою підготовки повстання в момент наступу західних країн на Німеччину. Після початку німецько-радянської війни в план підготовки повстання були внесені корективи: у зв'язку з можливістю звільнення польських земель Червоною армією в листопаді 1943 р. керівництво АК і лондонський уряд схвалили план операції «Бужа» («Буря»), яким передбачалося легалізувати й опанувати місцеві органи влади представниками АК і Делегатури в той момент, коли німецькі війська залишали терен, а радянські ще не займали його; головним елементом плану було піднесення повстання у Варшаві й проголошення там влади польського уряду.

Коли стало зрозуміло, що війна протриває ще певний час, керівництво АК розгорнуло диверсійні операції проти німецьких окупантів, уникаючи великих сутичок із противником, вело розвідувальну і пропагандистську діяльність.

У час, коли німці посилили терор і репресії проти населення окупованих територій, різко загострилися польсько-українські стосунки в Галичині та на Волині. У 1943 р. виникло гостре суперництво за державну належність у майбутньому цих земель. У кожного народу були сили, котрі через власну політичну короткозорість сприяли протистоянню обох народів. Так, у затверженому генералом Ровецьким у вересні 1942 р. плані бойової діяльності польського національного підпілля українських повстанців розглядали як додаткових противників поляків. У зв'язку з цим визнавалася можливість збройної боротьби з ними у районах компактної дислокації польських сил [10, 203–204], що фактично й сталося насправді.

Коли у березні 1943 р. частина підрозділів української допоміжної поліції перейшла до націоналістичних формувань, то німецька адміністрація зробила ставку на залучення поляків у поліцію. Незважаючи на заборону волинського керівництва Армії Крайової вступати до польських загонів допоміжної поліції, частина місцевих поляків, аби отримати зброю і помститися українцям, ставали шуцманами. Через темно-синій колір форми польську допоміжну поліцію часто називали «гранатовою». Такий крок німців, зазначає історик А. Кентій,

став поштовхом для українсько-польського збройного протиборства. Саме це й призвело до першої великої протипольської акції 21–22 квітня 1943 р. на село Іванова Долина Костопільського району Рівненської області, якою керував «Дубовий». Щодо цієї операції в часописі «Вісті з фронту УПА. Ч. 1. 1943 р.» повідомлялося, що «втрати ворога, включаючи поляків, що брали активну участь у бою поруч німців, величезні. Нараховують сотні постріляних і поранених. Зі сторони повстанців четверо вбитих і троє ранених» [5, 228].

У травні 1943 р. відділи Першої групи УПА під командуванням знову-таки «Дубового» здійснили ще шість акцій проти поляків. У звітах групи зазначено, що були ліквідовані польські колонії, які співпрацювали з більшовиками і німцями [5, 228].

Головні події відбулися влітку 1943 р. На якомусь етапі, зазначає історик Я. Ісаєвич, керівники окремих повстанських загонів, на базі яких створювалася УПА, вирішили усунути польські бази і польське підпілля з теренів, які мали стати їхньою операційною базою. Напади на польські села, жорстокі вбивства частини населення мали на меті тероризувати і змусити до втечі інших [3, 16].

«Наскільки відомо, – пише історик С. Макарчук, – якогось офіційного документа чи то Проводу ОУН, чи то командування УПА, який би зобов'язував підпорядковані структури провести вигнання, чи, тим паче винищення, польського населення, не виявлено» [6, 251].

Тим не менше, курс на підрив соціальної бази польського руху фактично розпочався. Деякі пояснення цього курсу знаходимо в українській діаспорній історіографії. Петро Мірчук, автор відомої праці «Українська повстанська армія. 1942–1952», оцінивши «постави польського елемента на північно-західних землях», що «йшов на зустріч сталінській партизанці», що «почав оглядатися за новим опікуном і знайшов його у німцях», і «ясна річ, то треба було протиставитись їм теж», писав: «... в такій ситуації Провід українського підпілля... дає краєвим проводам вільну руку в виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації» [7, 28].

За даними польської сторони в 1943–1944 рр. на теренах Волині українськими націоналістами було знищено близько 50–60 тис. осіб польської національності [13, 278]. Зокрема, зібрано документацію щодо 34 647 випадків вбивств, ідентифіковано прізвища 12 491 жертви.

Однак і поляки не залишалися в боргу. Так, у квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району німці спалили п'ять сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблуньку, Довжицю і Загорівку. Поряд із німцями в ній брали участь також поляки. У квітні німці разом із польською шуцполіцією двічі напали на село Красний Сад у Горохівському районі: було спалено 22 господарства і розстріляно майже 100 осіб. На рахунку польської допоміжної поліції чимало знищених (цілком або частково) українських сіл, про що свідчать не лише оунівські документи, а й матеріали польського підпілля, а також Українського

штабу партизанського руху [2, 302–303].

Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських «пацифікаційних» акціях німці залучали також польську жандармерію з Генеральної губернії, яка складалася з вихідців з Сілезії, Познаньщини та Помор'я. У травні 1943 р. близько тисячі польських жандармів прибуло до Луцька. До того часу вони несли поліційну службу поблизу фронту в Східній Україні. Ставлення поляків-жандармів до українців було особливо ворожим.

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони поляків на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формації ввілнуються до АК. Так, наприклад, у січні 1944 р. складником 27-мої піхотної дивізії АК, яка була сформована на території Волині, стане шуцманшафт-батальйон № 107 з міста Матієва. З огляду на це, іноді складно визначити відповідальних за той чи інший злочин або якесь конкретне військове формування, яке складалося з поляків [2, 303–304].

Служба частини поляків у німецькій поліції і жандармерії та їхня участь в антиукраїнських каральних акціях, безперечно, не могли не посприяти ескалації напруження в українсько-польських відносинах на Волині.

У польських селах, через загрозу нападів бойовиків ОУН та відділів УПА, стихійно зароджувались осередки самооборони. Їхня діяльність полягала в організуванні чергувань у селі, стеженні та повідомленні про загрозу, підготовці сховищ для людей тощо. До липня 1943 р. польське цивільне населення, яке знаходилось у базах самооборони, зазвичай лише оборонялося.

Після масових антипольських виступів, які з липня 1943 р. охопили майже всю Волинь, командування АК нарешті зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів у протидії загонам УПА. Наказом командувача округу від 19 липня відділи Державного корпусу безпеки, які до того часу належали окружній Делегатурі польського еміграційного уряду, підпорядковувалися АК. Ще трохи раніше значний відсоток офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК у містах та сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, насамперед у найнебезпечніші, на польський погляд, північно-східні райони Волині. У підпіллі залишилась лише частина сил округу. А вже 20 липня прийнято рішення про створення міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно з цим рішенням у найближчий час з'явилося дев'ять загонів. Три з них очолювали офіцери, які були перекинуті на Волинь з Англії після завершення навчання в спеціальній диверсійній школі. Загалом у дев'яти партизанських загонах знаходилося близько 1 200 бійців. Ще близько 3 600 осіб, які мали зброю, діяли в групах самооборони в базах [17, 49–50]. Ця кількість озброєних поляків на Волині, зазначає київський історик І. Ільюшин, не була великою, якщо на Волині в другій половині 1943 р. в УПА було принаймні понад 10 тис. осіб [2, 307].

Незважаючи на значне запізнення, з погляду польських керівників, з прийняттям перерахованих заходів, вони дали змогу місцевому командуванню АК зупинити наприкінці 1943 р. натиск загонів УПА й урятувати частину населення.

З огляду на ситуацію, що склалася влітку 1943 р. на Волині, не можна оминати той факт, що 30 липня 1943 р. Крайова політична репрезентація прийняла і поширила відозву до українського народу, в якій у провокативному тоні звучали погрози відплати за «колабораціонізм» українців, підкреслювалося, що поляки ніколи не відмовляться від східних земель Польщі, «на яких польська нація впродовж віків зробила величезний цивілізаційний і господарський внесок». Це ще більше загостило збройне протиборство. Не бачачи у поляках союзників, а лише ворогів, ОУН (Б) восени 1943 р. вирішила за допомогою УПА «очистити» терени майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян. У ситуації взаємного поборювання такі заклики стали запалювальною речовиною, що спричинило взаємне винищення цивільних мешканців [1, 527].

Польські історики стверджують, що більшість випадків масових убивств українців пов'язана з діяльністю шуцманшафтів, у яких служили поляки. Але, погоджуючись з цим, слід сказати і про акції польських баз самооборони, польських партизанських загонів, що нерідко здійснювалися під командуванням офіцерів Армії Крайової. Вони також інколи мали щодо мирного українського населення «пацифікаційний» характер, причому йдеться про населення, яке не було причетне до антипольських виступів. Про це свідчить, зокрема, лист волинського делегата польського уряду К. Банаха, адресований 26 вересня 1943 р. комендантові округу АК полковникові К. Бомбінському.

У листі критикувалася «неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях Ружина... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково потрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності» [16, 193–194].

Збереглося чимало документів радянських партизанських загонів, які свідчать, що внаслідок дій польських баз самооборони, зумовлених польсько-українським протистоянням, нерідко потерпало українське цивільне населення. Методи боротьби на Волині полякам нав'язували загони УПА як, безперечно, сильніша сторона. Тому польське підпілля не переобтяжувало себе вибором засобів у веденні цієї війни.

У січні–березні 1944 р. сформовано 27-му Волинську піхотну дивізію АК. Її створення було викликане прагненням постати в ході здійснення поляками плану «Бужа» перед радянським командуванням у «всеозброєнні».

Перший етап бойової діяльності польської партизанської дивізії пов'язаний зі створенням оперативної бази, з території якої її підрозділи могли б діяти в усіх напрямках. Район оперативної бази охоплював західну частину Волині. Головним

противником дивізії стали загони УПА. На відміну від боїв 1943 р., цього разу поляки здійснювали переважно наступальні операції, метою яких стало знищення опорних пунктів УПА.

Загалом на січень–березень 1944 р. підрозділи дивізії провели близько 17 боїв із загонами УПА. Під контролем дивізії опинився район, який охоплював чотири повіти у західній частині Волині. Під час наступальних боїв не обійшлося без жертв серед цивільного населення, головно з українського боку.

27 дивізія АК провела також низку боїв із німцями. У березні 1944 р. дивізія розпочала тактичну взаємодію з частинами Червоної армії без попередніх політичних домовленостей між польським і радянським урядами. У період квітня 1944 р. дивізія брала участь у Ковельській операції, сковаючи значні німецькі сили. Після обтяжливих боїв із регулярними німецькими частинами дивізія була оточена, а після виходу з котла знову була оточена в шацьких лісах.

Вийшовши з оточення, у червні дивізія перейшла річку Буг між Брестом та Володавою. У другій декаді липня 1944 р. загони дивізії вдруге взяли участь в операції «Бужа», цього разу на Люблінщині, захопивши кілька містечок. 25 липня 1944 р. 27-ма Волинська дивізія піхоти АК була підступно роззброєна радянським підрозділом 25-го гвардійського корпусу піхоти [9, 250].

Українські історики спеціально не досліджували кількості жертв українського цивільного населення, що постраждало від рук польських збройних загонів на Волині. Польські автори пишуть про дві тисячі, але лише в одному Володимир-Волинському районі краєзнавець Я. Царук зафіксував 1 450 вбитих українців [12, 396]. Отже, зазначає Я. Ісаєвич, у всій Волині українців загинуло не менше, як декілька десятків тисяч [3, 16–17].

Із Волині протистояння перекинулося у Галичину, де в 1944 р. гинули поляки, які не виконували ультимативні вимоги покинути свої села, й українці – жертви польських «відплат».

Значною мірою напади загонів УПА на поляків уже після повернення радянської влади в 1944 р. були пов'язані з активним залученням поляків до т. зв. «винищувальних батальйонів».

Польський історик Гжегож Грицюк подає, за даними відповідних тогочасних польських служб, що від 1943 р. до липня 1944 р. в Галичині загинуло 8 820 осіб польської національності. З наведеного числа загиблих відомі прізвища 2 502 осіб [14, 279, 290, 294]. За його ж твердженням, поляки до липня 1944 р. замордували в Галичині 521 українця. Він називає також села, де відбулися ці вбивства [14].

Загалом оцінення втрат, завданих польському і українському населенню в ході збройного конфлікту на Волині та в Галичині, викликає й донині найбільше труднощів та суперечностей серед істориків.

Гостро дискусійним залишається також оцінення характеру подій 1943–1944 рр. на Волині. Польський професор В. Філяр пише, що події 1943–1944 рр. не можна називати польсько-українською боротьбою, натомість це була з боку боївків ОУН і

УПА екстермінація – злочинне масове вбивство, винищення польського населення, рівнозначне геноциду [11, 195].

У Польщі є історики, які ці події змальовують як вияв розбишацького характеру українського духу, що веде своє начало від Б. Хмельницького, гайдамаків і т. п. Мовляв, і мордування поляків 1943–1944 рр. було свідченням низьких антигуманних рис українського характеру. Як не дивно, але такі ж думки притаманні й деяким українським історикам, які твердять, що події на Волині мали характер міжетнічної війни. Наприклад, 12 травня 2003 р. у Львові проходила наукова конференція «Третій фронт у Західній Україні: 1939–1947 роки». Серед інших, із доповіддю виступив колишній командувач УПА (після Р. Шухевича) Василь Кук, який, сказав, що на Волині в 1943 р. була така ненависть українців до поляків, що українці самочинно нападали на польське населення, і ці самочинні дії були настільки бурхливими, що навіть командування УПА виявилось неспроможним їх стримати. У відповідь сказаного, професор С. Макарчук зазначив, «яким би шанобливим не було наше ставлення до провідного ветерана УПА, повірити такій тезі, тобто перекласти з ОУН та УПА вину за погроми польського населення на всіх українців ми не можемо. Не дають підстави історичні джерела» [6, 255–256].

Важливою є думка С. Макарчука, що у 1943 р. збройне протиборство УПА і АК, ОУН і структур Делегатури польського уряду перекинулося також на протистояння УПА – польське цивільне населення; АК, польські боївки самооборони – українське цивільне населення. З боку поляків, можна думати, зазначає історик, протистояння, напевне, охопило більшість населення, а отже, набрало етнічного характеру. З боку українців антипольська налаштованість не дуже виходила поза організовані військово-політичні структури. Українське населення кривавих погромів українськими боївками і загонами УПА польських сіл і колоній не схвалювало, більше того – засуджувало [6, 254]. Учений робить висновок, що великі втрати цивільного населення, завдані українсько-польським протиборством, були насамперед наслідком цілеспрямованих дій польських і українських організованих політичних структур, а не т. зв. «міжетнічної війни» між українцями і поляками [6, 258].

Слід наголосити, що з обох сторін були намагання, зокрема митрополита УГКЦ А. Шептицького і голови УЦК В. Кубійовича припинити конфлікт. Неодноразово проводилися переговори, але розбіжності позицій залишалися великими: українці відстоювали приналежність краю до України, а поляки – кордони 1939 р.

Коли Червона армія зайняла територію Західної України, Ф. Філіпковський 7 липня 1944 р. отримав від К. Соснковського сигнал до початку операції «Бужа» у Львові. Перед частинами АК поставлено завдання будь-що оволодіти Львовом і навколишніми містами та створити польську адміністрацію. Філіпковський мав у районі Львова близько 7 тис. бійців, із них безпосередньо у Львові 5-ту дивізію піхоти і 14-тий полк уланів.

Коли у ніч на 24 липня 1944 р. німецькі війська почали покидати Львів, з'єднання, підпорядковані Філіпковському, розпочали реалізацію плану «Бужа», а вже 27 липня на львівській ратуші замайорів польський прапор. Тоді ж до міста вступили підрозділи четвертої радянської танкової армії генерала Д. Лелюшенка.

Порозуміння між Армією Крайовою і Червоною армією було недовгим. Ще у квітні 1944 р. створено польський прокомуністичний уряд Е. Осубка-Моравського – єдину визнану СРСР владу. Представник при цьому уряді М. Булганін отримав чіткий наказ Сталіна: «... ніяких органів влади, у т. ч. органів польського еміграційного уряду на території Польщі не визнавати, осіб, які видають себе за представників цих органів, – арештовувати». Тобто, АК призначено смертний вирок. Л. Берія спеціально надіслав до Львова комісара держбезпеки В. Рясного для ліквідації АК на території Західної України. З ним прибув призначений начальником Львівського обласного управління НКВС комісар безпеки Грушко. Саме вони почали переговори з Філіпковським й висунули вимоги: негайно скласти зброю всім аківцям, зосередити вояків у казармах Львова, командуванню АК виїхати до Житомира, решті офіцерів зібратися на нараду. Коли поляки виконали умови, командування й три десятки офіцерів заарештували й кинули до в'язниці, а бійцям запропонували вступити до армії генерала Берлінга, яка формувалася у Житомирі, або йти у табори. Більшість обрала друге, або втекли до Польщі. Аналогічно локалізовано 11-ту польську дивізію АК у Дрогобичі і Бориславі.

Згодом було заарештовано і відправлено на Луб'янку командувача АК генерала Л. Окулицького. Під час «оперативно-чекістських» операцій до жовтня 1945 р. у табори і тюрми СРСР потрапило 27 тис. аківців [8, 23].

Польський рух Опору був остаточно паралізований після того, як відповідно до вересневої угоди 1944 р. почалося примусове переселення поляків із західних областей України до Польщі.

#### *Список використаних джерел та літератури*

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л. : [б.в.], 2002. – 752 с.
2. Ільюшин І. Роль і місце поляків в антиукраїнських акціях на Волині в 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин // У пошуках правди: зб. матеріалів міжн. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. – С. 300–312.
3. Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Ярослав Ісаєвич // У пошуках правди: зб. матеріалів міжн. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. – С. 5–21.
4. Історія України / відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – [вид. 3-є]. – Львів : Світ, 2002. – 520 с.
5. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1999. – 287 с.



6. Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років другої світової війни / Степан Макарчук // У пошуках правди : зб. матеріалів міжн. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. – С. 225–260.

7. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Львів : НТШ, 1991. – 491 с.

8. НКВД и польское подполье в 1944–1945 гг. (По «особым папкам» И. Сталина) // Отв. ред. А. Ф. Носкова. – М. : Мир, 1994. – 306 с.

9. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі: Turysa, 1998 .Т. 3 : матеріали III Міжн. наук. сем. «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» (Луцьк, 20–22 травня 1998 р.) / ред. М. Кучерепа. – 1998. – 267 с.

10. Україна. Наука і культура : щорічник. – К. : Вид-во т-ва «Знання України», 1993. – Вип. 26–27. – 384 с.

11. Філяр В. Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки другої світової війни: джерела, перебіг і наслідки / Владислав Філяр // У пошуках правди: зб. матеріалів міжн. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. – С. 192 – 214.

12. Царук Я. Перебіг українсько-польського міжнаціонального конфлікту на Володимирщині / Ярослав Царук // У пошуках правди : зб. матеріалів міжн. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. – С. 392–396.

13. Hryciuk G. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944 /G. Hryciuk // Polska-Ukraina : trudne pytania. T. 5 : Materiały V Międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» (Łuck 27–29 kwietnia, 1999 r.) / oprac. red. Romuald Niedzielko. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Związek Ukraińców w Polsce, 1999. – S. 270–285.

14. Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 / G. Hryciuk // Polska-Ukraina : trudne pytania. T. 6 : materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» (Warszawa 3–5 listopada, 1999 r.) / oprac. red. Romuald Niedzielko ; tł. ref. i dyskusji z jęz. ukr. Maria Buczyło et al. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Związek Ukraińców w Polsce, 2000 – S. 270–300.

15. Masur G. Komanda Główna AK / G. Masur // Armia Krajowa. – Warszawa: Karta, 2001. – S. 110–121.

16. Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – 342 s.

17. Turowski J. Pożoga : walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK [Armii Krajowej] / Józef Turowski. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1990. – 596, [4] s., [24] s. tabl. : faks., fot., portr.